

Jak a proč je v jednotné přijímací zkoušce ověřována znalost české frazeologie

Darina Hradilová

FF UP v Olomouci, darina.hradilova@upol.cz

Abstrakt

Článek se věnuje postavení frazeologie v jednotných přijímacích zkouškách na střední školy. Představuje základní terminologická východiska a školské pojetí frazémů; sleduje, jaké frazémy jsou do testů zařazovány a jaké typy úloh se v nich objevují. Cílem je ukázat, jak znalost frazeologie odráží jazykové kompetence žáků a jakou roli může sehrát při hodnocení jejich studijních předpokladů.

Klíčová slova: frazeologie, přijímací zkoušky, jazykové dovednosti, studijní předpoklady, čtenářská gramotnost

Why and How Czech Phraseology Is Tested in Secondary School Entrance Exams

Abstract

The article focuses on the role of phraseology in the unified entrance examinations for secondary schools. It introduces the basic terminological framework and the school-based concept of phraseological units, and examines how phraseological phenomena



are included in the tests and what types of tasks are used. The aim is to show how the knowledge of phraseology reflects students' language competences and how it may contribute to assessing their learning potential.

Key words: phraseology, entrance examinations, language skills, academic readiness, reading literacy

Úvodem

Zdatnost školní mládeže při zacházení s frazeologií je předmětem zájmu odborného i laického. Z odborného okruhu je nutno jmenovat zejména M. Čechovou, která se frazeologií soustavně zabývala jednak z pohledu lingvistického jako specifickým úsekem české slovní zásoby (2012, s. 127–161), jednak z pohledu lingvodidaktického – v několika odborných studiích se věnovala tomu, jaká je úroveň znalostí české frazeologie u školní mládeže, jak se mění spektrum užívaných frazémů a jak problematiku frazeologie vyučovat na základních a středních školách (2012, s. 105–119). Pozornost laické veřejnosti vzbuzují čas od času žákovské výtvary typu *kdo chce psa bít, musí na to mít či lepší vrabec v hrsti než v kosti*¹, které jsou publikovány v médiích a sdíleny na sociálních sítích a které mohou svědčit jak o kreativité, tak o neznalosti náležité formy. Nárust zájmu o tuto problematiku lze pozorovat také v souvislosti s jednotnými přijímacími zkouškami, jejichž součástí bývá úloha testující znalost frazeologie. Ve veřejném prostoru pak probíhají diskuse² o míře obtížnosti takové úlohy, resp. o její přiměřenosti, o tom, zda je vůbec vhodné testovat znalost frazeologie či zda některé konkrétní frazémy patří do žákovské slovní zásoby apod. Cílem tohoto příspěvku je ukázat, jak je znalost frazeologie testována, které konkrétní frazémy jsou předmětem testování, a následně se zamyslet nad tím, co znalost frazeologie vypovídá o jazykových kompetencích žáků, příp. o jejich předpokladech ke studiu na střední škole.

¹ Jako kopie žákovské práce bylo publikováno na facebookovém profilu učitelské profesní skupiny Učitelé+, která je spojena se sdružením Učitelská platforma: <https://www.facebook.com/groups/1365249796891956/search/?q=frazeologie>

² https://denikn.cz/1001186/umi-skoly-ocenit-kreativitu-deti-ctyrka-z-testu-o-prislovich-rozdelila-rodice-a-ucitele/?fbclid=IwY2xjawlMg-dleHRuA2FlbQlxMQABHQRne_9i7g-3J1y_ynjDhmC28GUqAUIK-yAeEyo2ASc7iwlDcJRALOjpQ_aem_6lQqydzPnMBoe2DaGOiPDw

1 Frazeologie – frazém – idiom: terminologická východiska

1.1

Termínem frazeologie je označován jak specifický úsek slovní zásoby, který se svými vlastnostmi od ostatního lexika odlišuje, tak lingvistická disciplína, která tuto část slovní zásoby zkoumá. Svěbytnost frazeologie spojuje F. Čermák (2016, s. 201) s opozicí analogického a anomálního, přičemž odkazuje na četné anomálie, jimiž se frazeologie vyznačuje. Jako zásadní uvádí zejména obraznost významu, který nelze odvodit z významu jednotlivých komponentů frazémů, schopnost frazémů uchovávat archaické jazykové prostředky (jak lexikální, tak tvaroslovné), vysokou koncentraci tzv. monokolokabilních slov, tedy slov, která existují pouze v jediné kolokaci (např. tvar *bycha* ve frazému *bycha honit*), a konečně expresivitu. K termínům *frazém* a *idiom* F. Čermák (2016, s. 201–202) poznamenává, že se lingvistika česká i světová obtížně vyrovnává s jejich přesným definováním. Patrně proto přistupuje ke kompromisnímu pojetí, v němž je lze užívat jako synonyma, ovšem s vědomím toho, že se jedná o synonyma částečná, jejichž významy se určitým způsobem odlišují. Frazém je chápán jako obecnější označení ustáleného víceslovného pojmenování se zaměřením na jeho formu, zatímco idiom je užíván v souvislosti s významem ustálených víceslovných pojmenování, zejména těch, která se vyznačují určitou významovou anomálií (Čermák, 2017).

1.2

Školské pojetí vycházející především z prací M. Čechové (srov. např. 1996, 2012) pracuje s termíny *frazeologie* a *frazém*, který je obvykle vymezen jako ustálené víceslovné pojmenování s obrazným významem. I ve školských definicích se odkazuje na to, že význam frazému nelze odvodit z primárních významů slov, z nichž se skládá. Školské výklady (srov. např. Český jazyk: učebnice pro 7. ročník základních škol a víceletá gymnázia, Didaktis, 2022, s. 82) frazémy třídí podle významových, příp. významově-formálních kritérií následujícím způsobem:

- přísloví, která se skládají ze dvou segmentů, z nichž první reprezentuje určitou situaci a druhý z ní vyvozuje mravní ponaučení (*Jak se do lesa volá, tak se z něj ozývá.*);
- pořekadla, která vystihují určitou situaci, mají větný charakter a jsou užívána v neměnné formě (*I mistr tesař se utne.*);
- rčení, která rovněž vystihují určitou situaci, ale formálně se začleňují do struktury věty, tj. skloňujeme je (černá hodinka – *držet černou hodinku*), nebo časujeme (dopadnout bledě – *dopadlo to bledě*);
- přirovnání, která jsou založena na explicitně vyjádřeném vztahu podobnosti za použití typických relačních prostředků (*rána jako z děla*);

- pranostiky, které vyjadřují dlouhodobou zkušenost s meteorologickými a přírodními jevy (*Kateřina na ledě, Vánoce na blátě. Ryje-li krtek v lednu, končí zima v květnu.*), jež příp. dávají do souvislosti se zemědělskými úkony a jejich výsledky (*Červen studený, sedlák krčí rameny. Na Zelený čtvrtek hrách zasívej, na Velký pátek země nehýbej.*).

Školní výklady obvykle opomíjejí funkci frazémů. Jejich užívání (stejně jako jejich vznik) je motivováno zejména jazykovou ekonomikou: frazémy díky svému obraznému významu umožňují velmi přesně popsat jevy, které by jinak musely být široce popisovány a vysvětlovány. Z hlediska kognitivní lingvistiky a sociolingvistiky jsou frazémy nositeli kolektivního poznání, resp. kolektivně sdílené zkušenosti (Vaňková, 2005, s. 88–89). Frazémy dobře ukazují, jak určité jazykové (kulturní) společenství vnímá svět kolem sebe, jak jej strukturuje a konceptualizuje. Frazémy tak mají nezanedbatelný význam pro konstituování jazykového obrazu světa, který je jazykovými prostředky utvářen a současně pomocí jazyka poznáván (Vaňková, 2005, s. 51–56).

2 Frazéologie v testech jednotné přijímací zkoušky

2.1

Jednotnou přijímací zkoušku (dále jen JPZ) na střední školu konají každý rok desetitisíce mladých lidí (v roce 2024 to bylo cca 157 tisíc³ osob, v roce 2025 cca 154 tisíc⁴). Podle specifikace požadavků pro JPZ, která je veřejně dostupná⁵, je test zaměřen na znalosti a dovednosti v sedmi oblastech (porozumění textu, komunikační a slohová výchova, pravidla českého pravopisu, slovní zásoba a tvoření slov, tvarosloví, skladba a literární výchova). Do oddílu o slovní zásobě a tvoření slov je pak zařazen požadavek na to, že žák „postihne význam obecně známých přísloví, rčení, pořekadel, pranostik, doplní jejich chybějící část.“

Zadání JPZ zveřejňuje Cermat na svém webovém portálu. Testy pro všechny obory, jichž se JPZ týká, jsou k dispozici od roku 2015. Pro potřeby tohoto příspěvku byly analyzovány testy pro osmiletá gymnázia a čtyřleté studijní obory, přičemž počty testů se v konkrétních letech daného období lišily: maximalistickou variantu reprezentoval např. rok 2021, v němž bylo k dispozici pět verzí testů (modelový test, testy pro první a druhý řádný termín, testy pro první a druhý náhradní termín), minimalistický byl naopak rok 2020 se dvěma verzemi testů (modelový test a test pro první řádný termín). U většiny sledovaných ročníků byla k dispozici testová zadání jednoho modelového testu a dvou testů z řádných termínů. Celkově tak mohla být analyzována 74 testová zadání: 37 pro osmiletá gymnázia a 37 pro čtyřleté studijní obory. Testové verze jednoho

³ <https://prijimacky.cermat.cz/aktuality/85-aktuality/357-vysledkova-data-k-prihlaskam-na-ss-v-roce-2024>

⁴ https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/cermat-prihlasky-na-stredni-skolu.A250221_105351_domaci_tbr

⁵ https://prijimacky.cermat.cz/files/files/dokumenty/specifikace-pozadavku/Specifikace_2022-2023/CJLSPECIFIKACEPOZADAVKU2022.pdf

ročníku ovšem neměly vždy stejnou, resp. analogickou strukturu. Zaznamenány byly disproporce jak mezi strukturou ilustračního testu a testů z řádných, resp. náhradních termínů, tak mezi řádnými, resp. náhradními termíny navzájem. Jedna verze testu tak úlohu ověřující znalost frazeologie obsahovala, zatímco jiná ne. Pokud se úloha zaměřená na frazeologii vyskytovala ve všech variantách testu daného ročníku, nemusela být realizována jedním typem zadání – v některých ročnících jednotlivé verze testu využívaly odlišné typy úloh.

2.2

V dostupných testových zadáních byly primárně detekovány úlohy, jejichž jediným cílem bylo ověřit znalost frazeologie (v rovině významové i formální), sekundárně byly zaznamenávány i úlohy, které sledovaly jiný cíl, např. ověřovaly porozumění přečtenému textu, jehož součástí byl frazém, který bylo třeba v daném kontextu správně interpretovat. Úlohy testující znalost frazeologie byly reprezentovány několika základními typy zadání, které se vyskytovaly jak v testech pro osmiletá gymnázia, tak pro čtyřleté obory. Nejčastěji byla testována znalost formální podoby frazémů: úloha vyžadovala doplnění chybějícího slova do frazému, a to buď formou otevřené otázky /1/, nebo uzavřené s volbou z nabídky /2/. Druhým nejčastějším zadáním byla úloha zaměřená na význam frazémů. Z nabídky frazémů tak měl být vybrán ten, který buď vystihoval situaci z výchozího textu /3/, nebo dle významu patřil na vynechané místo v textu /4/. Méně častá (v zásadě ojedinělá) byla zadání vyžadující formální doplnění frazému, který byl v neúplné podobě použit ve výchozím textu /5/, a testující znalost významu frazému bez širšího kontextu /6/. V testech pro čtyřleté obory byly zaznamenány ještě další dva typy úkolů: jeden z nich spočíval v nalezení formulace blízké frazému, který ale nebyl v zadání explicitně uveden /7/, druhý pak vyžadoval výběr správné formy frazému mezi distraktory, které obvyklou formu frazému různými způsoby variovaly /8/.

/1/ Na každé vynechané místo (*****) v příslovích doplňte příslušné slovo: 25.1 Hanka je velmi upřímná, každému vždy řekne, co si myslí. Platí pro ni: Co na srdci, to na *****. 25.2 Doma jsem řekl, že stoprocentně vyhraju matematickou olympiádu. Maminka odvětila: Neříkej hop, dokud *****.

/2/ Přiřaďte k vynechaným místům (*****) v jednotlivých možnostech (1–4) sloveso (A–F), které se v daném ustáleném slovním spojení běžně užívá. ***** , co tě nepálí. ***** času jako husa klasu. Darovanému koni na zuby ***** . Chytrému napověz, hloupého ***** . A) trkni B) trhej C) dodej D) dočkej E) nehas F) nehleď (Každou možnost z nabídky A–F můžete přiřadit pouze jednou. Dvě možnosti zbudou a nebudou použity.)

/3/ Která z následujících možností nejlépe vystihuje situaci z výchozího textu? A) S jídlem roste chuť. B) Hlad je nejlepší kuchař. C) Bez práce nejsou koláče. D) Práce kvapná málo platná.

/4/ Která z následujících možností nejlépe vystihuje jednání strýčka, a patří tedy na vynechané místo (*****) ve výchozím textu? A) nosí dříví do lesa B) hasí, co ho nepálí C) dělá kozla zahradníkem D) dvakrát měří, jednou řeže

- /5/ Napište podstatné jméno, které je součástí českého ustáleného slovního spojení a patří na druhé vynechané místo ve výchozím textu (...). Koukal jako tele na nová ... (vrata)
- /6/ Přiřadte k jednotlivým větám obsahujícím české ustálené slovní spojení (16.1–16.3) tvrzení (A–E), které nejlépe vystihuje význam dané věty: (Každou možnost z nabídky A–E můžete přiřadit pouze jednou. Dvě možnosti zbydou a nebudou použity.) 16.1 Petr byl vždy s Pavlem jedna ruka. 16.2 Petr se vždy Pavlovi vymkl z rukou. 16.3 Petr vždy nechal Pavlovi volnou ruku.
- /7/ Který z následujících úseků TEXTU 1 se nejvíce podobá ustálenému slovnímu spojení s významem být v obtížné situaci? A) podlily se krví oči B) nateklo mi do boty C) matka křičí zděšeně D) táta bude bez oběda
- /8/ Která z následujících možností obsahuje ustálené slovní spojení vystihující situaci ve výchozím textu, a patří tedy na vynechané místo (*****) v textu? A) na děravý pytel nová záplata B) na hrubý pytel hrubá záplata C) na hrubý pytel jemná záplata D) na děravý pytel děravá záplata

2.3

V úkolech výše ukázaných typů bylo doloženo celkem 115 výskytů frazémů, z toho 62 v testech pro osmiletá gymnázia a 53 v testech pro čtyřleté obory. V různých variantách testů pro osmiletá gymnázia byly opakovaně užity frazémy *nosit dříví do lesa*, *hodit/házet flintu do žita*, *hlad je nejlepší kuchař* a *koukat jako vyoraná myš*. Frazémy *nosit dříví do lesa*, *hodit/házet flintu do žita* a *koukat jako vyoraná myš* byly zaznamenány také v testech pro čtyřleté obory; vedle nich byly v testech pro osmiletá gymnázia i čtyřleté obory zachyceny také frazémy *dělat/udělat kozla zahradníkem*, *práce kvapná málo platná*, *být drzý jako opice*, *něco někomu jde jako psovi pastva* a spojení *pytel blech*. V zásadě není možno konstatovat, že by frazémy použité v testech pro čtyřleté obory, a tedy pro starší uživatele jazyka, byly obtížnější. Domníváme se, že v některých případech byly využity frazémy méně obvyklé, pro mladé uživatele jazyka pravděpodobně archaické, jako např. *nevzít si od někoho kůrku* (3 výskyty v ČNK syn v13), *bubnovat v pekle* a *vyměnit duši za dvě zlatky* (oba 0 výskytů v ČNK syn v13). V roce 2018 byla v ilustračním testu pro osmiletá gymnázia /9/ i čtyřleté obory /10/ ověřována znalost totožných frazémů, zadání pro osmiletá gymnázia bylo ale formulováno širěji a vyžadovalo znalost jednoho dalšího frazému, a proto byla tato úloha de facto komplikovanější než zadání se stejnými frazémy pro čtyřleté obory. Zcela totožné úkoly byly pro osmiletá gymnázia i čtyřleté obory využity v roce 2022 v 1. termínu náhradního testu /11/ (úspěšnost byla v zásadě srovnatelná: u osmiletých gymnázií 61 %, u čtyřletých oborů 58,8 %).

- /9/ Na každé vynechané místo (*****) v ustálených slovních spojeních doplňte příslušné slovo. 13.1 Máma měla mimořádně dobrou náladu, a tak jsem se rozhodla ji přemluvit, aby mi koupila nový telefon. Řekla jsem si totiž: Kuj železo, dokud je *****. 13.2 Babička upekla tak dobrý koláč, že jsem ho celý snědl. Když večer přišel bratr domů, rozcílil se, že jsem mu nic nenechal. Řekl jsem mu: Kdo dřív přijde, ten dřív *****. 13.3 Ačkoli je moje

*máma profesionální kuchařka, doma vaříme jen z polotovarů. Ne nadarmo se říká: Kovářova kobyla chodí *****.*

/10/ Na každé vynechané místo (*****) v ustálených slovních spojeních doplňte příslušné slovo. 3.1 Máma měla mimořádně dobrou náladu, a tak jsem se rozhodla ji přemluvit, aby mi koupila nový telefon. Řekla jsem si totiž: Kuj železo, dokud je *****. 3.2 Ačkoli je moje máma profesionální kuchařka, doma vaříme jen z polotovarů. Ne nadarmo se říká: Kovářova kobyla chodí *****.

/11/ Ve které z následujících možností je uvedeno české ustálené slovní spojení, jež vystihuje situaci ve výchozím textu, a patří tedy na vynechané místo (*****) v textu? A) jde mu to jako drzé opici B) jde mu to jako pytlí blech C) jde mu to jako psovi pastva D) jde mu to jako vyorané myši

Z hlediska vnitřního třídění frazémů byla v testech pro osmiletá gymnázia nejhojněji zastoupena pořekadla, např. *S jídlem roste chuť. Hlad je nejlepší kuchař. Jablko nepadá daleko od stromu. Co na srdci, to na jazyku*. Druhým nejfrekventovanějším typem byla rčení, např. *nosit dříví do lesa, prodat kůži lacino, chlubit se cizím peřím*, k nimž řadíme i frazémy čistě jmenné povahy, např. *černá ovce, pytel blech*. Nižší zastoupení pak vykazovala přirovnání, např. *být slabý jako moucha, být drzý jako opice*, a přísloví, např. *Kdo lže a krade, do pekla se hrabe*. V testech pro čtyřleté obory jednoznačně převažovala rčení, např. *mít máslo na hlavě, mít hlavu v oblacích, malovat čerta na zeď*. Nižší míru zastoupení vykazovala přísloví a pořekadla, nejméně byla zastoupena přirovnání. Tuto skutečnost dáváme do souvislosti s tím, že význam přirovnání je snáze odvoditelný od základního významu slov než komplexní obrazný význam ostatních typů frazémů, zejména pokud jsou v nich zachovány starší výrazy. Pouze jedenkrát bylo zaznamenáno užití pranostiky, současně byl tento úkol také jediným, který testoval teoretické vědomosti o frazeologii: úkolem bylo spojit ukázkou pranostiky zakomponovanou do výchozího textu (*Svatý Matěj ledy láme*.) se správnou definicí pranostiky. Žádný jiný úkol, který by se opíral o teoretickou znalost jednotlivých typů frazémů, nebyl zaznamenán – všechna zadání byla koncipována komunikačně.

2.4

Na portálu Cermatu jsou dostupné i výsledky testů, a to jako tzv. agregovaná data, vztažená buď k jednotlivým školám, nebo zpracovaná jako položková analýza, tedy výsledky jednotlivých úkolů.⁶ K dispozici jsou výsledky testů od roku 2017, u starších testů pouze u řádných termínů, u novějších také u termínů náhradních. U převážné většiny úloh se úspěšnost pohybovala v rozpětí 60–80 %, pozornost je však třeba věnovat těm frazémům, jejichž znalost byla podprůměrná. Za takové byly pro potřeby tohoto textu považovány úlohy, které úspěšně vyřešilo méně než 40 % testovaných. V testech pro osmiletá gymnázia byla taková úloha pouze jedna, a to s frazémem *koukal jako tele na nová vrata*, do něhož slovo *vrata* doplnilo jen 25,2 % testovaných. Širší

⁶ <https://vysledky.cermat.cz/statistika/Default.aspx>

škála problematických frazémů byla zaznamenána v testech pro čtyřleté studijní obory. Nejmenší úspěšnost byla doložena u frazému *každý nejlíp ví, kde ho bota tlačí*, kam slovo *bota* doplnilo pouze 23,4 % testovaných. Nízká úspěšnost byla evidována také u frazémů *házet hrách na stěnu*, kam slovo *hrách* správně doplnilo jen 27 % testovaných, u frazému *kout pikle*, kde správný význam, tj. „intrikovat“, znalo pouze 27 % testovaných, zatímco většina vybrala distraktor s významem „plánovat“. Obtíže testovaným dále činily frazémy *kam vítr, tam plášť* (slovo *vítr* úspěšně doplnilo 28 %), *mít hroší kůži* (slovo *hroší* úspěšně doplnilo 30,5 %), *zvyk je železná košile* (slovo *košile* doplnilo 35,2 %) a *mít kachní žaludek* (slovo *kachní* doplnilo 37 %).

3 Frazémy ve školské praxi a v komunikaci

3.1

Z podstaty JPZ lze očekávat, že testuje znalosti a dovednosti, které měli žáci nabýt dosavadním vzděláváním, tedy že testová zadání korespondují s očekávanými výstupy učení a s učivem, které je vzhledem k nim modelováno podle Rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání (dále jen RVP ZV).⁷ Podle stávající koncepce RVP ZV jsou pro žáky skládající JPZ na osmiletá gymnázia zásadní výstupy pro druhé období 1. stupně. Mezi výstupy komunikační a slohové výchovy a jazykové výchovy pro druhou etapu vzdělávání na 1. stupni, tedy ČJL-5-1-01 až ČJL-5-1-10 a ČJL-5-2-01 až ČJ-5-2-09 nenajdeme žádnou explicitní zmínku o znalosti frazeologie či frazeologických významů slova; pouze výstup ČJL-5-2-01 předpokládá, že žák „porovnává významy slov, zvláště slova stejného nebo podobného významu a slova vícevýznamová“, lexikální roviny se pak dotýká ještě výstup ČJL-5-2-04, v oblasti komunikační a slohové výchovy lze uvažovat o výstupech ČJL-5-1-01 „čte s porozuměním přiměřeně náročné texty potichu i nahlas“ a ČJL-5-1-04 „reprodukuje obsah přiměřeně složitě sdělení a zapamatuje si z něj podstatná fakta“, protože oba výstupy jsou do značné míry závislé na znalosti lexika a schopnosti interpretace významu slov v konkrétních kontextech, tj. i na potenciální znalosti frazeologie.

V očekávaných výstupech učení pro 2. stupeň základního vzdělávání je znalost frazeologie, resp. významu frazémů, explicitně zmíněna v položce ČJL-9-2-02, která očekává, že „žák rozlišuje a příklady v textu dokládá nejdůležitější způsoby obohacování slovní zásoby a zásady tvoření českých slov, rozpoznává přenesená pojmenování, zvláště ve frazémech“.

3.2

S ohledem na to, jak jsou formulovány očekávané výstupy učení pro základní vzdělávání v jednotlivých stupních a jejich etapách, vyvstává otázka, kde a jak může žactvo

⁷ RVP ZV je dostupný z <https://www.edu.cz/wp-content/uploads/2021/07/RVP-ZV-2021.pdf>.

přicházející k JPZ potřebnou znalost frazeologie získat. Vezmeme-li jako reprezentativní příklad učebních materiálů pro 2. stupeň základního vzdělávání učebnice z vydavatelství Didaktis, vidíme, že systémovému výkladu podstaty frazému (s důrazem na ustálenost formy a obraznost významu) je věnována jediná kapitola v učebnici pro 7. ročník (2022, 82: výklad a 100: opakování), kde jsou také aktivity zaměřené na rozpoznání odlišnosti frazémů od pojmenování nefrazeologické povahy, na osvojení si vybraných frazémů a uvědomění si jejich významu pro komunikaci. I když vezmeme v úvahu další příležitostná cvičení věnovaná frazeologii např. v souvislosti s porozuměním textům nejen v učebnicích pro jazykovou a komunikační výchovu, ale také pro literární výchovu, domníváme se, že si žactvo nemůže osvojit ve výuce frazeologii v takovém rozsahu, v jakém je testována u JPZ.

3.3

Následně si proto klademe otázku, zda je možno nabýt potřebnou znalost frazeologie intuitivním učením v běžné komunikaci. Ověřili jsme frekvence vybraných frazémů⁸ v Českém národním korpusu (dále jen ČNK), přičemž byl porovnáván výskyt frazémů v korpusech psaného a mluveného jazyka a četnost výskytu frazémů s četností jejich izolovaných komponentů nefrazeologické povahy. Vzhledem k odlišné velikosti korpusů psaného a mluveného jazyka byly evidovány hodnoty i. p. m., tedy frekvence přepočtené na milion pozic. Frazémy byly vyhledávány pomocí aplikace KonText, v ní pak pomocí funkce „meet“, která je určena pro vyhledávání kolokací. Např. frazém *mít kachní žaludek* byl vyhledáván podle lemmat *kachní* a *žaludek*: (meet [lemma=“kachní”] [lemma=“žaludek”] 0 1). Z vyhledaných výsledků musely být „ručně“ odstraněny ty výskyty, v nichž kolokace *kachní žaludek* měla doslovný význam, nikoli frazeologický.⁹ Výsledky jsou zaznamenány v tabulce č. 1.

Pro korpusové ověření byly vybrány frazémy z obou konců škály úspěšnosti v testu, tj. ty, u nichž byla úspěšnost nižší (*mít kachní žaludek* a *házet hrách na zeď / na stěnu*), nebo naopak vyšší (*hodit/házet flintu do žita* a *někomu narostl hřebínek*). Výsledky této jednoduché korpusové analýzy naznačují, že testovaní spíše znali frazémy vykazující vyšší frekvenci v psaných komunikátech a že se hůře orientovali v těch, které jsou frekventovanější v mluvené komunikaci.

V běžně mluvené komunikaci jsou frazémy užívány jako prostředek jazykové ekonomie – F. Čermák (2016, s. 201) konstatuje, že vyjádření pomocí frazémů je vždy kratší a pregnantnější než prostřednictvím jiných pojmenování. Současně se uplatňují jako prostředek socializační, např. ve Společném evropském referenčním rámci pro jazyky¹⁰ (dále jen CEFR CV) se uvažuje o znalosti frazeologie jazyka nejen v rámci lexikální

⁸ Vzhledem k rozsahu excerpt nebylo možno prověřit všechny zaznamenané frazémy. Komplikací je zejména skutečnost, že automatické vyhledávání pomocí funkce „meet“ musí být revidováno ručně, protože např. automatické vyhledávání frazému *nosit dívčí do lesa* koliduje s řadou jiných běžných kolokací.

⁹ „... tenké plátky husích jater na salátku z fazolek a kachních žaludků...“

¹⁰ Používáme aktualizované vydání *Společného evropského referenčního rámce, tedy Common European Framework for Languages: Companion Volume* (2020, dále jen CEFR CV).

kompetence, ale také kompetence sociolingvistické (2020, s. 137) – je tedy přirozené, že mladí mluvčí užívají frazémy, s nimiž se mohou jako příslušníci své sociální skupiny identifikovat, např. globální frazémy šířící se ve virtuálním prostředí (srov. Bláha, 2025)¹¹. Jejich kontakt s tradiční českou frazeologií (všechny uvedené frazémy jsou evidovány již v PSJČ) je tak zřejmě zprostředkovan psanou komunikací: je-li frazém častěji užíván v psaných textech, lze předpokládat, že se s ním mladí mluvčí setkají a osvojí si jej. Toto pozorování tak dáváme do souvislosti se závěry, k nimž svými výzkumy dospěla M. Čechová (2012, s. 105–113), totiž že inventář frazémů, které mluvčí znají a užívají, je závislý na jejich věku, že je generačně podmíněný.

Tabulka č. 1: Frekvence frazémů a jejich izolovaných komponentů v ČNK

	Syn v13	Oral1
mít kachní žaludek	0,03	0,16
kachní	1,78	2,04
žaludek	13,84	23,89
házet hrách na zeď / na stěnu	0,09	0,31
házet	18,41	47
hrách	2,99	2,83
zeď	63,62	59,58
stěna	61,86	44,33
házet/hodit flintu do žita	0,77	0,16
hodit	74,36	201,99
házet	18,41	47
flinta	1,53	6,92
žito	3,73	1,1
někomu narostl hřebínek	0,04	0
narůst	11,46	11,16
hřebínek	0,77	1,26

3.4

Vzhledem k výše uvedenému lze konstatovat, že komplexní znalosti frazeologie v takové šíři, v jaké je testována, nelze nabýt ani školní výukou, ani běžnou každodenní komunikací. Úlohy zaměřené na znalost frazeologie tak tedy zřejmě neověřují vědomosti získané školním vzděláváním, ale přítomnost (či míru) jiných studijních předpokladů: všeobecný rozhled a čtenářskou zkušenost. Tuto domněnku do značné míry potvrzuje to, jak se ke znalosti frazeologie přistupuje v didaktice cizích jazyků.

¹¹ Zdroj bez paginace.

Dovednost porozumět frazémům a aktivně je vhodně užívat je v didaktice cizích jazyků znakem vysoké úrovně jazykové kompetence. V CEFR CV (2020, 61)¹² je zmíněna znalost idiomatiky cizího jazyka jak v souvislosti se složkami komunikační kompetence, tak v souvislosti s řečovými činnostmi – jsou důležité pro porozumění i pro plynulost aktivní produkce. Idiomatika je zahrnuta do klíčových konceptů, jejichž pomocí je definována šíře slovní zásoby na jednotlivých úrovních. Následně je ve všech škálách, které popisují míru ovládnutí jazyka, zmiňováno, že porozumění idiomům a jejich aktivní užívání je očekáváno až od úrovně C1¹³ (srov. např. CEFR CV, 2020, s. 61, 83, 133)¹⁴, zatímco na nižších úrovních, tj. ještě na úrovni B2, je uváděno, že mohou představovat překážku v porozumění mluveným či psaným komunikátům a že aktivní produkce na této úrovni se vyznačuje nedostatkem takových prostředků (srov. CEFR CV, 2020, s. 86, 143)¹⁵.

Zde je namístě poukázat na některé důležité aspekty srovnání kompetencí v mateřském a cizím jazyce. Mluvčí ve svém prvním jazyce nedosahují automaticky nejvyšších úrovní, jak jsou popisovány pro jazyk cizí. Nejvyšší mírou kompetentnosti disponují rodilí mluvčí pouze ve smyslu tzv. jádrových kompetencí, které se vztahují k těm jazykovým jevům, s nimiž se běžně setkávají v bazální komunikaci. Vyšší úroveň jazykových dovedností je spojena s tzv. kognitivně podmíněnými jazykovými kompetencemi, které jsou budovány cíleným učením a podmíněny individuálními kognitivními schopnostmi (srov. Hulstijn, 2011, s. 230). S ohledem na to, jaké nároky jsou kladeny na uživatele jazyka, např. ve smyslu komplexnosti a obsahové i formální obtížnosti textů, kterým má porozumět a které má být schopen aktivně produkovat, je možno konstatovat, že kompetence absolventa základního vzdělávání odpovídají přibližně úrovni B1+ na stupnici pro ovládání cizího jazyka (srov. Hradilová, 2021, s. 49–52). Pak je tedy skutečnost, že některé tradiční frazémy nemají mladí mluvčí ve svém povědomí, zcela očekávatelná a testováním lze odlišit jedince s rozvinutějšími kognitivně podmíněnými jazykovými kompetencemi, které lze získat právě aktivním čtenářstvím.

¹² „Key concepts operationalized in the scale include the following: length and complexity/simplicity of message; concreteness of information, whether it follows a routine format; the extent to which language is standard, colloquial, idiomatic.“ [Mezi klíčové pojmy použité v této stupnici patří: délka a složitost/jednoduchost sdělení; konkrétnost informací, zda sdělení odpovídá běžnému formátu; míra, do jaké je jazyk standardní, hovorový, idiomatický.]

¹³ Obě úrovně C, tedy C1 a C2, jsou klasifikovány jako úrovně zkušeného uživatele jazyka („mastery”).

¹⁴ „C2: Has a good command of idiomatic expressions...” [Má dobrou znalost idiomatických výrazů.] (CEFR CV, 2020, s. 83).

¹⁵ „B2: Can communicate the essential points even in more demanding situations, though his/her language lacks expressive power and idiomaticity.” [Dokáže sdělit podstatné informace i v náročnějších situacích, přestože jeho/její jazyk postrádá expresivitu a idiomatičnost.] (CEFR CV, 2020, s. 143).

Závěrem

V úvodu tohoto textu bylo zmíněno, že úlohy testující znalost frazeologie v JPZ vyvolávají diskuse o tom, zda by mladí uživatelé jazyka měli ten či onen frazém znát a zda je jeho znalost relevantní jak ve vztahu k současným komunikačním potřebám, tak ve vztahu k budoucímu studiu, které je úspěchem v JPZ podmíněno. Analýzami, jež byly v tomto textu prezentovány, jsme dospěli k závěru, že testování zběhlosti v tradiční české frazeologii necílí na její komunikační znalost, ale s velkou pravděpodobností na čtenářskou zkušenost, celkovou šíři slovní zásoby a všeobecný přehled, což jsou atributy vypovídající o studijních předpokladech. Zásadní význam pro výukovou praxi však bude mít to, aby bylo žactvo na takto koncipované testové úkoly náležitě připravováno. Namísto není ani memorování definic jednotlivých typů frazémů (ty nejsou ostatně asi testovány), ani vytváření seznamů frazémů a jejich mechanické drilování. Nejen pro úspěch v JPZ, ale i v životě je důležitý rozvoj čtenářské gramotnosti: vedení žactva ke čtení textů, v nichž se s takovou slovní zásobou mohou setkat, uvědomování si specifík slovní zásoby čtených textů a následně začleňování frazémů do individuální slovní zásoby.

Literatura a prameny

Adámková, P. (Ed.). (2021–2024). *ČESKÝ JAZYK PRO ŽIVOT 6–9. Učebnice pro druhý stupeň základních škol a odpovídající ročníky víceletých gymnázií*. Didaktis.

Bláha, O. (2025, březen). *Skibidi, crush, red flag*. Český rozhlas České Budějovice: 2025. <https://x.com/iROZHLAScz/status/1903928491067973906>

CERMAT: Jednotná přijímací zkouška – testová zadání.

<https://prijimacky.cermat.cz/menu/testova-zadani-k-procvicovani/testova-zadani-v-pdf>

CERMAT: Agregovaná položková data jednotné přijímací zkoušky.

<https://vysledky.cermat.cz/statistika/Default.aspx>

Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume. (2020). Council of Europe. www.coe.int/lang-cefr

Čechová, M. (1996). *Čeština – řeč a jazyk*. ISV nakladatelství.

Čechová, M. (2012). *Řeč o řeči*. Academia.

Čermák, F. (2009–2016). *Slovník české frazeologie a idiomatiky*, sv. 1–5. Leda.

Čermák, F. (2007). *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Karolinum.

Čermák, F. (2016). Frazeologie a idiomatika: Jejich podstata a proměnlivost názorů na ně. *Časopis pro moderní filologii*, 98(2), 199–217.

Čermák, F. (2017). Frazém a idiom. In P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (Eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. <https://www.czechency.org/slovník/FRAZ%C3%89M%20A%20IDIOM>

Hradilová, D. (2021). Několik poznámek ke kurikulu češtiny jako druhého jazyka pro základní vzdělávání. *Didaktické studie*, 13(2), 43–59.

Hulstijn, J. (2011). Language proficiency in native and nonnative speakers: An agenda for research and suggestions for second-language assessment. *Language Assessment Quarterly*, 8(3), 229–249.

Machálek, T. (2014). *Český národní korpus: KonText – aplikace pro práci s jazykovými korpusy*. FF UK. <http://kontext.korpus.cz>

Vaňková, I. et al. (2005). *Co na srdci, to na jazyku*. Karolinum.